

Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu –k Ünsüzü ve Çokluk

Cahit Başdaş

Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu –k Ünsüzü ve Çokluk

Türkçe organ adlarının yaklaşık yarısı (43) *-k* ile bitmiştir. Son sesi *-k* olan 43 organ adının beşi, birer organı; altısı, ikiden fazla organı; otuz ikisi (% 75) ise vücuttaki çift organları karşılamaktadır. Bu organ adlarının tamamı çok hecelidir ve sadece otuz üç tanesi Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

İlk bakışta ikilik ya da çokluk eki izlenimi veren kelime sonu *-k*, organ adlarında küçültme ve sevgi ifadesi taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Organ adları, kelime sonu *-k*, çokluk.

The Final Phoneme -k in Nouns of Organs in Turkish and Plural Ending

Approximately half of the names of the organs (43) have ended with *-k* consonant. Five of them indicate one particular organ, six of them poly organs, and thirty two of them (% 75) double organs in the body. All of the nouns of organs are polysyllable and simply thirty three of them are still used in Turkey Turkish.

Final phoneme *-k* that appears dual suffix or plural ending has a diminutive and affectionate connotation.

Key Words: The nouns of organ, final phoneme *-k*, plural ending.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
cbasdas@dicle.edu.tr

İnsanın kendini tanıma ve ifade etme ihtiyacı gereği ortaya çıkan organ adları, oldukça eski kelimeler oldukları halde fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmişlerdir.

Tarih boyunca çeşitli sebeplerle diller arasında kelime alış verişinin olduğu bilinmektedir. Her gelişmiş dilde olduğu gibi Türkçede de pek çok yabancı kökenli kelime bulunmaktadır. Eski Türkçe döneminde nispeten az olan yabancı kökenli kelime oranı, daha sonra çeşitli milletlerle (Arap, Fars, Avrupa halkları) olan münasebetler doğrultusunda artmıştır. Osmanlı döneminde % 70'lere kadar çıkan yabancı kökenli kelime oranı (Aksan, 1990: 58-59), günümüz Türkiye Türkçesinde, tespitlerimize göre, % 25 civarındadır. Organ adları, diller arasındaki kelime alış verişinden hemen hiç etkilenmemiştir. Bugün Türkiye Türkçesi ile diğer modern Türk lehçelerinde büyük ölçüde ortak kullanılan organ adlarının tamamına yakını Türkçe kaynaklıdır.

Birkaçı aynı organın farklı karşılıkları olmak üzere Türk dilinde pek çok organ adı kullanılmaktadır. Tarihî ve modern Türk yazı dillerinde çoğunlukla ortak kullanılan bu kelimeler, Türkçenin temel söz varlığı içerisinde önemli bir yer tutar.

Türkçe organ adları, başlıca *-k*, *-l*, *-n*, *-ş*, *-z* ünsüzleri ile bitmiştir (*-k*: *kulak*, *parmak*, *yanak*; *-l*: *el*, *dil*, *kol*; *-n*: *alın*, *boyun*, *burun*; *-ş*: *baş*, *diş*, *kaş*; *-z*: *ağız*, *diz*, *göz*). *-k* ile biten organ adlarının sayısı 43'tür ve tamamı çok hecelidir. *-l*, *-ş* ile bitenlerin tamamına yakını tek heceli, *-n*, *-z* ile bitenlerin ise bir kısmı tek heceli, bir kısmı çok hecelidir. Türkçe kelimelerin sonunda bulunabilen bu ünsüzlerin organ adlarında da kullanılmış olması doğaldır. Ancak *-k* ile biten organ adlarının sayı olarak oldukça fazla (43) ve tamamının çok heceli oluşu dikkat çekicidir. İki ve daha fazla heceli organ adları üzerinde düzenli olarak kullanıldığı anlaşılan kelime sonu *-k* ünsüzünün özel bir anlamı olmalıdır.

Organ adlarındaki kelime sonu sesinin tam olarak ne ifade ettiğini anlamak için bütün örnekleri incelemek gerekir. Burada, kullanılış sıklığını dikkate alarak sadece *-k* ile biten organ adlarını inceleyip kelime sonu *-k*'nin işlevini açıklamaya çalışacağız.

Tarihî ve modern Türk yazı dillerinde, kelime sonu sesi *-k* olan aşağıdaki 43 organ adını tespit ettik.

aşık, *ayak*, *bacak*, *bağırsak*, *bıyık*, *bilek*, *bokuk*, *böbrek*, *böksik*, *çıçalak*, *çıkanak*, *dalak*, *damak*, *dirsek*, *dudak*, *emçek*, *ernek*, *gırtlak*, *göbek*, *incik*, *kasık*, *kemik*, *kıkırdak*, *kindik*, *kirpik*, *koltuk*, *kökirek*, *kulak*, *kursak*, *kuyruk*, *parmak*, *sagak*, *sünnük*, *şakak*, *taşak*, *tırnak*, *topuk*, *toynak*, *uyluk*, *yanak*, *yumruk*, *yutak*, *yürek*.

Görüldüğü gibi Türkçe organ adlarının yaklaşık yarısı *-k* ile bitmiştir. Türkçe kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılabilen *k* ünsüzünün organ adlarının sonunda bulunmaması için herhangi bir sebep yoktur. Örneklerin çokluğu, kelimelerin iki ve çok heceli oluşu, bu kullanılışın rastlantı olamayacağını düşündürmektedir. İki ve çok heceli organ adları üzerinde düzenli olarak kullanılan kelime sonu *-k* ünsüzünün fonksiyonunu anlayabilmek için yukarıda sıraladığımız kelimeleri, yapı bakımından inceleyeceğiz. Ancak bazı organ adlarının kökleri tanınmaz hale geldiği için etimolojik izaha muhtaçtır. Bu bakımdan, yeri geldikçe etimolojik yöntemlerle, ilgili teorik kelime köklerini göstermeye çalışacağız.

aşık: Ayak bileklerinin oynak merkezlerini oluşturan küçük kemik. DLT. *aşuk*, Kzk. *asıık*, Uyg. *oşuk* Krg., Tkm. *aşık*.

Anlam ilgisini göz önünde bulundurarak kelimenin *aş-* kökünden *-ık* isim yapma ekiyle (*aş-ık*: aşırın, hareket ettiren) türetildiğini söylemek mümkündür.

ayak: Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü. ET, DLT. *adak*, Yak. *atah*, Şor. *azak*, Çuv. *ura*, diğer lehçelerde ayak biçimiyle kullanılır.

H. Eren, kelimeyi *at-* (ad-) *-ak* biçiminde izah etmiştir (Eren, 1999). *-t->-d->-y/-z/-r-* ünsüz denkliği gereği, kelimenin Yakutçada kullanılan *-t-‘li* (*atah*) biçimi en eski şekil olmalıdır. Kelime bu şekliyle, Eren’in belirttiği gibi *at-* kökünden türetilmiştir. Aynı kökten türetilen *adım* (<at-ım) kelimesi bilinmektedir. Ancak ek, başlangıçta *-gak>-ak* biçiminde gelişmiş olmalıdır. Buna göre *at-gak> at-ak>adak > ayak* (adım atma organı) biçiminde açıklanabilir.

bacak: Vücudun yürümeye yarayan kasıktan tabana kadar olan bölümü. Kelime bu şekliyle tarihî metinlerde ve Oğuz grubu dışındaki Türk lehçelerinde kullanılmamaktadır.¹

H. Eren kelimenin Farsça *pa-/pay-* (ayak) kökünden *-ak* ekiyle türetildiğini savunur. Bize göre kelimenin Türkçe *but* (>*but*) kökünden gelmiş olması mümkündür. *but-kak* (<*but-gak*) biçiminden *-tg->-g-* ünsüz tekleşmesi, *-g->-c-* sızıcılaşma temayülü² ve uzunluktan kaynaklanan ünlü genişlemesi (*u>a*) ile açıklanabilir. Eski Türkçedeki pek çok uzun dar ünlü, Türkiye Türkçesinde genişlemiştir (*ti->de-*, *bil>bel*, *yi->ye- vb.*). Türkçede bu kelime ile anlam ilgisi bulunan *budak*, organ adından aktarılmış olmalıdır. Türkçe *but* ile Farsça *pa(v)* sonradan karışmış olabilir. Ancak *-ak* (<*-gak*) eki Türkçedir.

bağırsak: Sindirim sisteminin mide ile boşaltım kısmına kadar olan boru biçimindeki kalın ve ince kısmı. ET. *bağırsak*, DLT. *bağırsuk*, Kzk. *bawırsak*, Krg. *boorsok*, Tat., Özb. *içek*, Uyg. *işey*.

¹ Tarihî metinlerde ve pek çok modern lehçede aynı organ için daha çok *but* tercih edilmiştir.

² Bu konuda fazla bilgi için bk. C. Başdaş (2003), *Anadolu ve Kosova Türk Ağzlarında g>c, k>ç Değişmeleri*, TDAY-B 1999/I-II, Ankara: 1-8.

Türkçe *bağır/böğür* (karaciğer, göğüs) isimleri ile *bağır-*, *böğür-* filleri kökteştir. *-sa eki*, üzerine geldiği isimlere “*istek*” anlamı katan bir fiil yapma ekidir. *bağır-sa-* (hoşlan-, canı çek-, acık-). *-k* ise isim yapma ekidir (bağır-sa-k). Söz konusu organ, göğüs kafesinin altında sindirim sisteminin bir parçası olduğu ve ses çıkardığı için bu şekilde adlandırılmış olmalıdır.

bıyık: Burunla üst dudak arasında çıkan kıllar. DLT. *bıdık*, Yak. *bitık*, Tkm. *murt*, Krg. *murut*, Uyg. *burut*, Tat. *myık*.

Yakutçada kullanılan *bitık*, kelimenin en eski şekli olmalıdır. Buna göre *bit-* (>*bid->biy-*) kökünden *-ık* ekiyle türetilmiştir (*bit-ık>bid-ık>biy-ık*). Diğer lehçelerdeki *burut*, *murut* şekilleri, *ayak* kelimesinde olduğu gibi, *-t/-d/-y/-z/-r-* ses denklikleri ile açıklanabilir. Kelimenin *-r-*’li varyantları, anlam ilgisi ve kelime başı *b>m* değişmesi doğrultusunda *burun* (>*murun*) kelimesiyle aynı kökten türetilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

bilek: El ile kolun, ayakla bacağın birleştiği bölüm. Kelime, tarihî metinlerde ve hemen bütün modern Türk lehçelerinde bu şekliyle kullanılır. Taşındığı kavram bakımından sayı adı *bir* ve aynı kökten türetilen *birleş-*, *birlik* kelimeleleriyle **bi-* (*bi-r/bi-l*) ortak kökünden gelmiş olabileceği, ihtiyatla söylenebilir. Ayrıca kol ve bacağın ince kısmı olması bakımından *bil-e-* (*keskinleştir-*, *incelt-*) fiili ile ilgisi düşünülerek *bi-l-e-k* biçiminde açıklanabilir.

bokuk: Boğazın iki tarafında deri ile et arasında oluşan et bezleri, boğaz uru. ET. *bokuk*, DLT. *bukuk*, Krg. *bokok/bogok*.

Tarihî metinlerle pek çok lehçede değişik varyantları kullanılan bu organ adı, Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Anlam ilgisi bakımından, *boğaz /boguz* kelimeleriyle birlikte ortak *bog-* kökünden *-uk* ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır.

böbrek: Kandaki zararlı maddeleri süzen, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organlardan her biri. ET. *bögür / börek*, DLT. *bögür*, Kzk. *büyrek*, Krg. *böyrök*, Şor. *pürek*.

H. Eren’in belirttiği gibi kelime, *bögür* kökünden *-ek* ekiyle türetilmiştir. Eren, buradaki *ek*’in organ adlarında çok kullanılan küçültme eki olduğunu savunur.

böksik: Göğüs, meme.Vücudun ince olan orta kısmı, karın, bel. E.Uyg. *bögsig* Çağ. *böksek* (belin üst kısmı) Krg. *böksö*, Alt. *bökçök* (kambur, beli bükük).

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu kelimeyi, Clauson Moğ. *bökse* köküne dayandırmıştır. Eski Türkçede *bök-/bük-* (doy-), DLT. *bök/bük* (tomurcuk, gelin) kökleri mevcuttur. E.Uyg. *ilimke bökmedim* (halkıma doymadım); Krg. *bök* (tepe). *bök / bük*, başlangıçta insan (kadın) göğsü, meme için kullanılmış, sonradan benzetmeye dayalı anlam aktarmasıyla, tomurcuk kavramını karşıla-

miş olmalıdır. Kelimeyi *bök -(ü)s-ek* biçiminde izah etmek mümkündür. Tarihî metinlerde benzer yapıda kelimeler vardır (ET. *açsık, tosuk*: açlık, tokluk).

çıçalak: Küçük parmak. ET. *çıçalak/çıçamuk*, DLT. *çıçamuk*, Kıp. *çıçlak*, Kırg. *çıpalak/çıpanak*, Kzk. *şımaşak*.

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu kelimeyi Clauson, *çıç* (küçük) köküne dayandırmıştır (Clauson, 1972). Kelime, *çökelek* örneğinde olduğu gibi, *çıç* kökünden *çıç-a-l-ak* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

çıkanak: Dirsek. Kıp., Krg. *çıkanak*, Kzk. *şıntak*, Uyg. *ceynek*, Yak. *togonoh*.

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *çıkanak*, *çık-* fiilinden *-an-ak* ekleriyle (*çık-an-ak*) türetilmiş olmalıdır. Farklı fiil köklerinden aynı eklerle türetilen *gelenek*, *görenek* kelimeleri bilinmektedir. DLT’te rastlanan *çığ* (Türk arşını) ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *çıkın* (kola asılan küçük torba) kelimeleri de aynı kökle ilgili olmalıdır.

dalak: Kan dolaşımını düzenleyen koyu kırmızı renkli bir iç organ. Kıp., Çağ., Kzk., Tat. *talak*; Az. *dalag*. Eski Türk yazıtlarında rastlanmayan bu kelime, tarihî metinlerde kullanılan *tal*, *tal-a-* kökünden *-k* ile türetilmiş olmalıdır. Aynı kökten geldiğini düşündüğümüz *tal-a-n* (zarar ver-) kelimesi ile anlam ilgisi bulunmaktadır. *talán* (et-): zarar vermek; *dalak* (<*talak*) ise kandaki zararlı maddeleri temizleyen.

damak: Ağız boşluğunun tavanı. ET, DLT. *tamgak*, Alt., Şor. *tamak* (boğaz) Tkm. *damak* (boğaz yemek), Krg. *tamak* (yemek, damak).

Hasan Eren’in naklettiğine göre Brockelmann ve Rasanen, kelimenin *tam* (dam) kökünden *-gak* küçültme eki ile türetildiğini savunmuşlardır (Eren, 1999). Clauson ise kelimeyi *tam-* (damla-) köküne dayandırmıştır. Kelimenin lehçelerdeki boğaz, yiyecek anlamları dikkate alınırsa Clauson’un izahı daha isabetli görülmektedir. Anlam ilgisine bakarak söz konusu organ adının *tat*, *tat-*, *tatlı* ve *tuz* kelimeleriyle ortak **ta* kökünden *ta-m-gak* biçiminde türetilmiş olabileceğini düşünüyoruz.

dirsek: Kol ile ön kolun hareket edebilen birleşme yerinin arka kısmı. DLT. *tirsgek*, Tkm., Özb., Tat. *tirsek*.

Anlam ilgisini dikkate alarak bu organ adının, *diz* (<*tiz*), *dik-* (<*tik-*: dikiş dikmek) kelimeleriyle birlikte **ti* ortak kökünden *ti-r-is-gek* biçiminde türetildiğini söyleyebiliriz.

dudak: Ağızın, dişleri örten ve dışarıya doğru kıvrılan üst ve alt kenarları. Çağ., Kıp. *totak/todak*, Az. *dodag*, Tkm. *dodak*.

Eski Türkçe ile günümüz doğu ve kuzey lehçelerinde aynı organ için *erin* tercih edilmiştir. Oğuz grubu lehçelerinde kullanılan bu kelimenin *tot-/tut-* kökünden *-ak* ekiyle *tut-ak* > *dudak* biçiminde türetildiği anlaşılmaktadır.

emçek: Vücudun göğüs bölümünde bulunan yuvarlak uçlu çıkıntı, dişilerde emzirme organı, meme. DLT. *emik*, Krg., Özb., Uyg. *emçek*, Tkm. *emcek*, Kzk. *emşek*.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bu kelimenin *em-* fiilinden *-çek* ekiyle isim yapıldığı anlaşılmaktadır. Türk dilinde Bu organ adıyla anlam ilgisi bulunan ve aynı kökten türetildiğini düşündüğümüz *emiz-*, *emzir-*, *emzik* kelimeleri kullanılmaktadır.

ernek: El ve ayakların ucunda bulunan eklemli uzantılardan her biri, parmak. ET., DLT., Çağ., Kıp. *erngek*, Tkm. *ernek* (kenar).

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *ernek*, tarihî metinlerde ve Oğuz grubu dışındaki pek çok lehçede *dudak* yerine tercih edilen *erin* kelimesiyle şekil ve anlam benzerliği göstermektedir. Her ikisi de (*erin*: dudak; *ernek*: parmak) tutmaya yarayan organlar olduğuna göre *ernek*, *erin* tabanından *-gek* ekiyle *erinek* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

gırtlak: Nefes borusunun üst kısmı, boğaz. Türkiye Türkçesi dışında pek kullanılmayan bu kelimenin Krg. *kekirtek*, Özb. *hıgıkıldak* versiyonları mevcuttur.

Anlam ilgisini dikkate alarak, kelimenin tarihî metinlerde *bağır-*, *seslen-* anlamıyla kullanılan *kakır-* (Tkm. *gıgır-*) tabanından *kakır-t-la-k* > *gırtlak* biçiminde türetildiğini düşünürüz.

göbek: Karnın orta kısmındaki çukur bölüm. Tat. *küpkek*, Tkm. *göbek*.

Diğer lehçelerde aynı organ için daha çok *kindik* tercih edilmiştir. Kelimenin kökü tam olarak anlaşılamamakla birlikte söz konusu organın şişme, kabarma niteliğine bakılarak, DLT. *köpçük* (eyerin ön ve arka yastıkları) ve *köpük* kelimeleriyle, ortak *köp* kökünden *köp-ek* > *göbek* biçiminde türetildiği ihtiyatla söylenebilir. Ancak bu kökün tarihî metinlerde *çok* anlamıyla kullanılan *köp* ile ilgisi anlaşılamamaktadır.

incik: Bacağın diz kapağından topuğa kadar olan bölümü. Kıp. *inçik*, Tkm. *incik*.

Tarihî metinlerde ve diğer modern lehçelerde pek kullanılmayan bu organ adı, *ince* (<*inçke/inçge*) kelimesiyle birlikte ortak *inç* (zayıf, rahat, kolay) kökünden *-ik* ekiyle türetilmiş olmalıdır.

kasık: Vücudun karınla uyluk arasındaki kısmı. ET., DLT. *kasıg* (ağız içi, ağzın iki yanı), Çağ. *kasık/kasıg*, Kzk. *kasık*, Tkm. *gasık*, Az. *gasıg*.

Kelime *kas-* kökünden *-ik* ekiyle türetilmiştir. Aynı kökten türetildiğini düşündüğümüz *kas-il-*, *kas-(i)n-a-* (DLT. soğuktan titremek), *kasnak*<*kas-(i)n-a-k* (Elazığ yöresinde inek vb. hayvanların karınla kalça kemiği arasındaki çukur kısım) kelimelerinin bu organ adıyla anlam ilgisi bulunmaktadır.

kemik: Vücudun iskeletini oluşturan beyazımsı sert madde.

Tarihî metinlerle pek çok modern lehçede aynı organ için *süngük/sünük* tercih edilmiştir. Kelimenin kökü tam olarak anlaşılammamakla birlikte anlam ilgisi bulunan *kemir-* fiiliyle ortak **kem* kökünden *kem-ik* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

kakırdak: Yumuşak kemik, esnek doku. Alt., Krg. *kemirçek*, Tkm. *kekirdevük*, Uyg. *kömüçek*. *kakırdak* biçimi de kullanılan bu kelimenin kökü, tarihi metinlerde ve Anadolu ağızlarında kuru, kurumuş, kurutulmuş meyve anlamlarında kullanılan *kak* olmalıdır.³ Aynı kökten türetildiğini düşündüğümüz *kavur-* <*kagur-* (iyice kızartarak kısmen kuru hale getirmek.) fiili ve bu fiilden türetilen *kavurma* <*kagurma* kelimele-ri ile anlam ilgisi bulunmaktadır. Kelimenin, *kak-ır-da-k* biçiminde türetildiğini düşün-üyoruz.

kindik: Göbek. ET, Kıp. *kindik*, Krg., Kzk., Tat., Uyg. *kindik*.

Oğuz grubu dışında pek çok lehçede, Türkiye Türkçesindeki göbek yerine kullanılmaktadır. Kelime, ifade ettiği organın niteliği bakımından, *kîñ/geñ* (ge-niş) köküyle ilişkili olmalıdır. *kîñ/king/*kind* kökünden *-ik* ekiyle türetildiği, ihtiyatla söylenebilir.

kirpik: Göz kapağının kenarındaki kıllar.

Tarihî metinlerde Türkiye Türkçesi dışındaki günümüz Türk yazı dillerinde pek kullanılmayan kirpik, anlam ilgileri bulunan *gir-*<*kir-*, *kiriş*, *kişig* (ET. ok torbası), *kirpi* (derisi dikenli hayvan) kelimeleriyle birlikte, ortak **ki* kökünden *ki-r-(i)p-ik* biçiminde türetilmiş olabilir.

koltuk: Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer. ET, Alt., Kzk., Krg. *koltuk*, DLT. *koltuk*.

Kol ve *alt* kelimelerinden oluşan belirtisiz isim tamlaması durumundaki birleşik kelimeye *-k* eklenerek (*kol+altı-k* > *koltuk*) meydana getirilmiş birleşik bir kelime olduğunu düşünüyoruz.

kökirek: Vücudun boyunla karın arasında yer alan bölüm, göğüs. Kzk. *kökirek*, Alt., Krg. *kökürök*.

Türkiye Türkçesindeki göğüs kelimesiyle eş anlamlı olarak birkaç lehçede başlıca iki versiyonu kullanılmaktadır. Clauson'un ifade ettiği gibi, kelimenin kökeni, *kök* (gök gürlemesi) olmalıdır. Aynı kökle ilişkili olarak *kükre-* (Alt. *kükürö-*) fiili bulun-maktadır. Kelimenin bu kökten *kök-ir-e-k* biçiminde türetildiğini söyleyebiliriz.

kulak: Başın her iki yanında bulunan işitme organı. ET. *kolgak/kulgak/kulkak*, Kzk., Krg. *kulak*, Tat. *kolak*, Yak. *kulgah*.

³ *kak* kökü için bk. DLT, KB, Çağatay, Kıpçak metinleri, Derleme Sözlüğü.

Kulaklarının uzunluğuyla bağlantılı olarak at, eşek türleri ve bu hayvanların renkleri için *kulak* kelimesiyle ilişkili adlar kullanılır. DLT. *kulan* (yaban eşeği), *kula* (boz ile kızıl arası at, eşek rengi; aynı kelime Anadolu ağızlarında aptal insanlar için 'eşek' anlamıyla kullanılır.) kelimeleri bilinmektedir. Kulak, anlamca ilgili olduğu bu kelimelerle birlikte ortak **kul* kökünden *kul-gak*>*kulak* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

kursak: Kuşların, yemek borusu üzerinde bulunan balon şeklindeki yiyecek deposu, mide. ET, DLT. *kurugsak*, Kzk., Krg., Tat. *kursak*.

Kelime, *-d/-r/-y-* denklığı doğrultusunda, *kur/kud/kuy* (ET: *kuri-garu* geriye, aşağıya; *kud-ı* > Özb. *kuyi*: aşağı, geri) kökünden *kur-ug-sa-k* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

kuyruk: Hayvanlarda, vücudun arka kısmında bulunan uzantı. ET, DLT. *kudruk*, Yak. *kuturuk*, Özb., Kzk., Krg. *kuyruk*, Az., Tkm. *guyruk*.

Yakutçadaki *-t-* 'li şekil daha eski olmalıdır. Anlam ilgisi bakımından, kelimenin *kursak*'la aynı kökten türetildiğini düşünüyoruz. ET. *kudı* > Özb. *kuyi* (aşağı, geri), TT. *kuyu* kelimeleri, anlam bakımından bu organ adıyla ilgili görünmektedir. Kelime, **kut* (*t>d>y* gelişmesi ile *kud* > *kuy*) kökünden *kut-ı-r-uk* (>*kudruk* > *kuyruk*) biçiminde türetilmiş olmalıdır.

parmak: El ve ayakların ucunda bulunan eklemli uzantılardan her biri. Tarihî metinlerde ve pek çok modern lehçede kullanılmayan⁴ bu kelime, birkaç tarihî metinde (NF) *barmak* biçiminde görülür. Aynı organ için kullanılan *parmak* (<*barnak*), *erngek/ernek* ve anlam ilgisi bulunan *turnak* kelimelerinin yapısı birbirine benzerdir. Bu organ adının, *bar>var* (mal, hayvan) kökünden *barınak* (mal ve hayvanların barındığı yer) kelimesi gibi *bar-ın-ak* > *barnak* > *barmak/parmak* (varlıkları, nesneleri tutma organı) biçiminde türetildiğini söyleyebiliriz.

sagak: Çene. DLT. *sakak*, Kıp. *sagak*, Tkm. *eñek*, Uyg. *iñek/sakak*, Kzk., Özb. *iyek*, Yak. *sīnaah*.

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu kelime, anlam ilgisi ve *y-/s-/ç-/ø* ses denklığı doğrultusunda *yanak*, *çene* ile birlikte, ortak *yañ* kökünden *-ak* ekiyle türetilmiş olabilir. Ayrıca *sakal* kelimesi de aynı kökle ilişkili görünmektedir.

süñük: Vücudun iskeletini oluşturan beyazımsı, sert madde, kemik. ET, DLT. *süñük*, Çağ., Kıp. *süngük* / *süñek*, Kzk., Özb. *süyek*, Tat. *söyek*, Alt., Krg. *söök*.

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimenin, *süñü* (<ET. *süñüg*), *süñüleş-* (<ET. *süñüş-*) kelimeleriyle şekil ve anlam ilgisi bulunmaktadır. Bu organ adı, *sü* (ordu) ve *sin-* (kırmak) köklerinin karışmasından, *sün-üg-ük* > *süngük/süñük* (>*süyek/söök*) biçiminde türetilmiş olabilir.

⁴ Bu lehçelerde, parmak yerine *erngek/ernek* tercih edilmiştir.

şakak: Göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin yanındaki çukurumsu bölge. Yak. *çañçık*, Krg. *çıkay*, Uyg. çeke. Aynı organ için DLT’te *tulum*, Dede Korkut’ta *dulum* kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesi dışında pek rastlanmayan *şakak*, *şak* (<*çak) kökünden -ak ekiyle türetilmiş olmalıdır.

taşak: Erkeklik bezi, haya. Krg., Tat. *taşak*. Tarihî metinlerde pek rastlanmayan bu kelime, H. Eren’in belirttiği gibi, *taş* kökünden -ak ekiyle türetilmiş olmalıdır.

tırnak: El ve ayakların parmak uçlarında bulunan sert tabaka. ET. *tırngak/tırangak*, DLT. *tırngak*, Kzk., Tat. *tırnak*, Alt., Krg. *tırmak*, Tkm. *dırnak*, Tuv. *dırgak*.

Kelime, *tir-* > *der-* (toplamak, biçmek) filinden *tir-in-gek* > *tır-ın-gak* > *tırngak* > *tırnak* biçiminde türetilmiş olabilir. Kök ünlüsünün ince oluşu, kelimenin kökle ilgisi hakkında şüphe uyandırmaktadır. Ancak anlam ilgisi bakımından aynı kökten geldiğini düşündüğümüz, yine kalın ünlülü *tırmuk* (tarak şeklinde iri ve seyrek dişli tarım aleti), *tırmala-* kelimeleri, bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

topuk: Ayağın toparlak olan arka bölümü. ET. *tobık*, DLT, KB. *topık*, Kzk. *tobık* (diz kapağı), Krg. *tomuk/topuk* (diz kapağı, beygir ayağının kötek yeri). Kelime, H. Eren’in ifade ettiği gibi, *top* kökünden -uk ekiyle türetilmiş olmalıdır.

toynak: At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan tırnağı. ET. *toynak*, DLT. *tuyag*, Krg. *tuyak*, Alt. *tuygak*.

Eski Türkçede tek işaretle gösterilen *ny* ünsüz çifti, Uygur döneminde ayrışarak yerini Mani metinlerinde *n*’ye diğer metinlerde çoğunlukla *y*’ye bırakmıştır. Ünsüz çiftinin kullanıldığı lehçelerde ise genellikle *n* ile *y*’nin yer değiştirdiği görülür. Kelime, *koñ/kony*>*kon/koy/koyun*’da olduğu gibi, **toñ* (*tony*>*ton/toy/toyn*) kökünden -ak ekiyle türetilmiş olmalıdır.

uyluk: Bacağın kalçadan dize kadar olan kısmı. ET. *udlug*, DLT. *udluk*, Tkm. *uyluk*.

Clauson ve H. Eren, kelimeyi, *ud*>*uy* (öküz) köküne dayandırmıştır. Ancak kelimenin *ud* köküyle nasıl bir anlam ilgisi olduğu anlaşılammaktadır. *Uyluk*, bacak kelimesine de kaynaklık ettiğini düşündüğümüz *but* (*kelime başı b düşmesi sonucu but*>*ut*>*ud*>*uy*) kökünden -luk ekiyle *but-luk*>*ud-luk*>*uy-luk* biçiminde türetilmiş olabilir. Kelimenin *but* köküyle doğrudan anlam ilgisi olduğu açıktır. *but* ile *ud* (öküz) arasında herhangi bir ilişki olup olmadığı ayrıca değerlendirilmelidir.

yanak: Yüzün kulakla burun arasındaki bölümü. ET. *yañak*, DLT. *yangak*, Tat., Tkm. *yañak*, Krg. *caak*.

Clauson'un belirttiği gibi, kelime *yan* kökünden *-gak* ekiyle *yan-gak* > *yañak* biçiminde türetilmiş olmalıdır.

yumruk: Ellerin sıkıca kapatılmış biçimi. ET. *yıdruk*, Krg. *cuduruk*, Kzk. *judırık*, Tat. *yodruk*, Tkm. *yumruk*.

Şekil ve anlam benzerliği bulunmasına rağmen *yumruk* ile *yıdruk/yodruk/cuduruk* kelimeleri arasında yapı bakımından ilgi kurmak oldukça güçtür. Bu kelimeler, aynı organı ifade etmek üzere farklı köklerden türetilmiş olmalıdır. *Yumruk* kelimesinin *yum-* (kapamak) kökünden *yum-(u)r-u-k* biçiminde türetildiği anlaşılmaktadır.

yutak: Ağız ve burun boşluklarıyla gırtlak ve yemek borusu arasındaki boşluk. Tarihî metinlerde rastlanmayan bu kelime, *yut-* fiil kökünden *-ak* ekiyle (*yut-ak*) türetilmiştir.

yürek: Kan dolaşımının merkezi olan organ, kalp. ET, DLT, Özb., Tkm. *yürek*, Krg. *cürök*, Az. *ürek*.

Kelime, *yori-/yörü-/yürü-* (yürümek, devam etmek, yaşamak) fiilinden *-k* ekiyle türetilmiş olabilir.

Köken ve yapı bakımından kısaca izah etmeye çalıştığımız söz konusu organ adlarının farklı köklerden ya doğrudan *-k* ile ya da sonunda *-k* bulunan çeşitli eklerle (*-gAk*, *-Ak*, *-Ik*) türetildiğini tespit ettik. *-gAk*, *-Ak*, *-Ik*, *-k*, fiilden isim (yatak, otlak, tanık, yanık vb.) ve isimden isim (başak, oğlak, benek vb.) yapan işlek eklerdir. Bu ekler, üzerine geldikleri tabanlardan başlıca yer, yoğunluk, küçültme, sevgi, benzerlik ifadesi taşıyan isimler yaparlar.

Organ adlarının çok eski kelimeler olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu bakımdan, kullanılan eklerin zamanla şekil ve fonksiyon değişmesine uğramaları mümkündür. Dilin dinamik yapısı gereği bazı eklerin, kelimelerden, bazısının başka eklerin kısalması ya da kalıplaşması sonucu meydana geldiği bilinmektedir. İncelediğimiz organ adlarının sonunda bulunan *-k* ünsüzü, bazı örneklerde bu şekliyle, bazısında ise *-Ak* ve *-Ik* olarak kullanılmış bir yapım eki görünümündedir. Tespit ettiğimiz *-k* ile biten 43 organ adının 33 tanesi Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Geriye kalan 10 organ adı ise tarihî metinler ve diğer lehçelerde mevcuttur. Söz konusu organ adlarının beşi, vücuttaki tek bir organı (*dalak*, *göbek*, *kindik*, *kuyruk*, *yürek*), altısı, ikiden fazla organı (*ernek*, *kemik*, *kıkırdak*, *parmak*, *sünnük*, *tırnak*), otuz ikisi (% 75) ise vücutta çift olan organları karşılamaktadır. Bu durum kelime sonu *-k* ünsüzünün organ adları üzerinde, ikilik (tensiye) ya da çokluk fonksiyonu üstlenmiş olabileceği şüphesi uyandırmaktadır.

Türk dilinde genel olarak çokluk kavramının tek kademeli olduğu, tesniye kategorisinin bulunmadığı ve çokluk ekinin sadece *-lar* olduğu kabul edilir. Ancak bazı örneklere bakarak, Türk dilinde, sonradan kalıplaşarak fonksiyonunu kaybeden başka arkaik çokluk şekillerinin varlığından söz edilmektedir.⁵ Mesela birinci ve ikinci çokluk şahıs zamirleri (*biz, siz*), aynı şahısların iyelik ekleri (*-ImIz, InIz*) ile çift olan bazı organ adlarının (*göz, diz, omuz*) sonundaki *-z* ünsüzünün çokluk / ikilik eki olabileceği tartışma konusudur. Azeri Türkolog F. Zeynalov “*Çağdaş Türk lehçelerinde -lar, ler eklerine ilave olarak çokluk anlamının aynı zamanda -lı, -li, -lu, -lü; -lıg, -lık; -lug, -lük; -ıg, -ik, -ug, -ük; -ız, -iz, -uz, -üz, -z; -k, -g ekleriyle oluşturulabileceğini*” savunmuştur (Zeynalov, 1993 : 114). Bu görüşünü, *yanak, kulak, bilek, ayak, ağız, boynuz, diz, göz* gibi örneklerle destekleyen Zeynalov, ayrıca işteş çatı eki (*-ş*)’nin de üçüncü çokluk şahısta çokluk eki olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir.

Bugün hemen bütün Türk lehçelerinde, yapısı henüz tam olarak açıklanamayan, *-lar* ve *-lar*’ın çeşitli varyantları, biricik çokluk eki olarak kullanılmaktadır. Fakat “*-lar, Eski Türkçedeki yegane çokluk eki değildi*” (Grönbech, 1995 : 51). Çokluk ekinin tarihî metinlerdeki kullanım sıklığı günümüzdekinden çok daha azdır. “*Çuvaşça istisna edilirse, daha sonra bütün ağızlarda çok sık kullanılan -lar çokluk ekinin ne kadar az geçtiği, Orhun Abidelerini okuyan herkesin dikkatini çekmiş olmalıdır*” (Grönbech, 1995 : 50). “*Bu ek Orhun Türkçesinde daha çok sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına, bir de beg sözcüğüne eklenir*” (Tekin, 2000 : 102). Eski Türkçede sayılabilir kavramların, cümle içerisinde teklik ve çokluk ifadesi taşıyan kullanılışları arasında herhangi bir fark yoktur. Uygur döneminden itibaren çokluk fonksiyonuyla kullanılış giderek yaygınlaşan ve günümüzde bu fonksiyonuyla anılan *-lar*, Orhun Abidelerinde çoğunlukla nezaket ve saygı ifadesi taşır. “*Eski Türklerin düşünce dünyasının temelinde fert değil, cins vardır. Özel isimlerin dışında her Türkçe ad, bir cins idi. O halde at birinci derecede bir atı veya birçok atları değil, kavram olarak atı, at türünü, bütün atları gösteriyordu*” (Grönbech, 1995 : 52). “*Modern ağızların çokluk, yani tek tek nesnelere sayılabilir bir kümesi olarak ifade ettiği şey, eskiden cins olarak düşünülmüştü*” (Grönbech, 1995 : 51). Eski Türkçe metinlerinde kelimelerin teklik ve çokluk biçimlerini kesin olarak birbirinden ayıran aslî bir çokluk eki kullanılmamıştır. Ancak bu, Türkçede çokluk kavramının olmadığı anlamına gelmez. Türk dilinin her devresinde sayılabilir nesnelere çokluğu, yukarıda belirtilen eklerden

⁵ A. Von Gabain, K. Grönbech, T. Tekin gibi bazı bilim adamları, *-lar*’la birlikte *-z, -t, -an, -gun* eklerini de çokluk eki olarak değerlendirmişlerdir. Bk. A. Von Gabain (Çev. M. Akalın) (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara, s. 62; T. Tekin (2000), *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara, s.102; K. Grönbech (Çev. M. Akalın) (1995), *Türkçenin Yapısı*, Ankara, s. 50.

biri ya da birkaçıyla ifade edilmiş, ancak “*kaideli olmayan bazı çokluk teşkilleri kaybolmuştur*” (Grönbech, 1995 : 60).

Türkçe organ adlarının yaklaşık yarısı üzerinde düzenli olarak kullanılan kelime sonu *-k* ünsüzü, sıradan bir yapım eki değil, belli bir kavram ifade eden eski bir ek veya kelimenin kalıntısı olmalıdır. F. Zeynalov, Çağdaş Türk lehçelerinde çokluk kavramının *-lar*’dan başka eklerle de oluşturulabileceğini belirterek, bunlar arasında *-k*, *-ik*, *-ük* eklerini de saymış ve yanak, kulak, bilek, ayak, dudak gibi organ adlarını tanık göstermiştir (Zeynalov, 1993 : 114). Ancak eski Türk toplumunun çokluk kavramını algılama ve ifade etme biçimine bakarak, *-k* ünsüzünün çokluk ya da tesniye kavramı taşıdığını söylemek bu gün için oldukça güçtür.

Organ adlarının sonunda bulunan *-k* ve diğer ünsüzler (*-l*, *-n*, *-ş*, *-z*), sanıldığı gibi çokluk veya ikilik kavramı taşımamaktadır. Çünkü Eski Türkçede teklik, çokluk kavramlarının algılanış biçiminin doğrudan herhangi bir ek gerektirmediği anlaşılmaktadır. Kaldı ki *-k*, *-n* dışındaki ünsüzlerle biten organ adlarının çoğu tek heceli, kök durumunda kelimelerdir. Yukarıda hemen bütün örneklerini yapı bakımından incelediğimiz organ adlarında, *-k* ve *-k* ile biten diğer ekler (*-Ak*, *-Ik*), çoğunlukla bu kelimelere küçültme, sevgi kavramı katan birer yapım ekidir.

Sonuç

1. Birkaçı aynı organın farklı karşılıkları olmak üzere, toplam 43 Türkçe organ adı *-k* ile bitmiştir. Bu sayı, bütün organ adlarının yaklaşık yarısı kadardır. 33’ü Türkiye Türkçesinde kullanılan bu kelimelerin tamamı Türkçe kaynaklıdır ve oldukça eskidir.

2. *-k* ile biten organ adlarının beşi vücuttaki tek bir organı, altısı ikiden fazla organı, otuz ikisi (% 75) ise vücutta çift olan organları karşılamaktadır. İncelediğimiz organ adlarının tamamı iki ve daha fazla heceli olup çeşitli köklerden *-k* ve *-k* ile biten eklerle türetilmiştir. Kullanış sıklığı, organ adları üzerindeki kelime sonu *-k* ünsüzünün tesadüf değil, belirli bir fonksiyon üstlenmiş olabileceğini gösterir.

3. Kelime sonu *-k* ve organ adlarının sonundaki diğer ünsüzler, sanıldığı gibi çokluk ya da ikilik eki değildir. Türk dilinde *-lar* dışında sistemli olmayan ve zamanla kalıplaşan başka çokluk ekleri bilinmektedir. Ancak *-lar* eki bile Eski Türkçede çokluk fonksiyonundan ziyade saygı ifadesi için kullanılmıştır.

Organ adları üzerinde kalıplaştığı için ilk bakışta şekli ve fonksiyonu tam olarak anlaşılamayan kelime sonu *-k* ünsüzü, başlıca küçültme ve sevgi ifadesi taşımaktadır. Kullanış sıklığını ise genel olarak "insanın öncelikle kendisini sevmesi ve her organın vücudun birer küçük parçası olmasıyla açıklayabiliriz.

Kısaltmalar

Alt. : Altay Türkçesi	Kzk. : Kazak Türkçesi
Az. : Azeri Türkçesi	Özb. : Özbek Türkçesi
Çağ. : Çağatay Türkçesi	Şor. : Şor Türkçesi
DLT : Divanü Lügati't-Türk	Tat. : Tatar Türkçesi
ET. : Eski Türkçe	Tkm. : Türkmen Türkçesi
Far. : Farsça	TT. : Türkiye Türkçesi
KB : Kutadgu Bilig	Uyg. : Uygur Türkçesi
Kıp. : Kıpçak Türkçesi	Yak. : Yakut Türkçesi
Krg. : Kırgız Türkçesi	

Kaynakça

- Aksan, Doğan (1995), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara: Engin Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III, İndeks*, İstanbul: TKAE yayınları.
- Atalay, Besim (1986), *Divanü Lügati't-Türk III, İndeks*, Ankara: TDK yayınları.
- Başdaş, Cahit (2003), “*Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişmeleri*”, TDAY-B, 1999/I-II: 1-8.
- Caferoğlu, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Gabain, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın), Ankara: TDK yayınları.
- Grönbech, K. (1995), *Türkçenin Yapısı* (Çev. M. Akalın), Ankara: TDK yayınları.
- Önler, Zafer (1990), *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa-I Giriş-Metin*, Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Toparlı, Recep ve diğerleri (eds) (2000), *Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*, Ankara: TDK yayınları.
- Zeynalov, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli), İstanbul: Cem yayınları.